

خطای قلم صنع

دکتر سعید حیدر خواجہ

استادیار دانشگاه آزاد کاشان

حافظ را می توان در فکر و فلسفه ی خیام جست و جو کرد، چنان که در این رباعی آمده است:

رنسدی دیدم نشسته بر خنگ زمین
نه کفر، نه اسلام، نه دنیا و نه دین
نه حق، نه حقیقت، نه شریعت، نه یقین

کاندر دو جهان که را بود زهره ی این^۱
هم چنین مرحوم فروغی در مؤخره یی که بر رباعیات خیام تصحیح فیتز جرالند نگاشته اند، بسیاری از رباعیات خیام را با اشعار حافظ سنجیده و تطبیق داده اند. مثلاً این رباعی را:

گویند کسان بهشت با حور خوش است
من می گویم که آب انگور خوش است
این نقد بگیر و دست از آن نسپه بدار
کاواز دهل شنیدن از دور خوش است
و حافظ گوید:

زاهد اگر به حور و قصور است امیدوار
ما را شرابخانه قصور است و یار حور^۲
حتا مولانای بزرگ را هم با تمام صراحت در عارف بودنش، می توانیم در جای جای مثنوی یا غزلیات شمس فیلسوفی راهگشا بدانیم چنان که در ابیاتی نظیر:
هین ببین که ناطفه جو می کند
تا به عمری بعد ما آبی رسد
یا:

آب کم جو تشنگی آور به دست
تا بجوشد آبت از بالا و پست^۳

که هدف وی از طرح چنین ابیاتی پاسخ دادن به ذهنیات مردمان نمی باشد، بلکه نوعی راهگشایی ست تا تشنگان معرفت و حقیقت راه خود را بیابند و بجویند. اساساً در مرام عرفان هم مثل فلسفه، پیشوا یا رهبر پاسخی مطمئن و نهایی به سالک نمی دهد و فقط راه را به او نشان می دهد. چنان که حتا سهراب سپهری که در دوره ی معاصر مرامی عارفانه دارد، می گوید:

«به سراغ من اگر می آید، پشت هیچستانم، پشت هیچستان، جایی ست که رگ های هوا، پر قاصدهایی ست که خبر می آرند از گل و آشنده ی دورترین بوته ی خاک، تا نسیم عطشی در بین برگی بدود، زنگ باران به صدا می آید، آدم آن جا تنهاست و در این تنهایی سایه ی نارونی تا ابدیت جاری ست، روی شن ها هم جای پای سم اسبان ظریفی ست که صبح، به سر تپه ی معراج شقایق رفتند»^۴ و

□ نوشته ی حاضر که پاسخی ست به نقد مطرح شده در صفحات ۴۱ تا ۴۳ حافظ، شماره ی ۱۷، از سوی آقای مهرداد چترایی به نوشته های نگارنده در شماره ی ۱۲ ماهنامه ی حافظ، با عنوان «نقدی بر پیر ما و خطای قلم صنع». باشد که در تبیین نکته ها و روشن شدن حقایق مؤثر افتد.

مقاله ی حاضر را به شبهاتی که توسط جناب چترایی مطرح شده است، اختصاص می دهم و ابعاد علمی و تحقیقی مطلب را درباره ی واژه ی پیر، طرح حدیث رفع و نقد مشایخ مورد انتقاد حافظ به مقاله ی دیگری موکول می کنم.

۱- مقاله ی انتقادی نگارنده برخلاف تصور ایشان، رد هر دو دیدگاه مطرح شده در ماهنامه (از سوی آقایان دکتر علی اصغر دادبه و دکتر محمدجواد شریعت) نیست. بنده در آنجا با صراحت اعلام داشتم که نظر دکتر دادبه را در باب بیت یادشده به عنوان بهترین نظر می پذیرم و فقط نکاتی در شیوه ی کار و پاره یی موارد جزئی بود که جسارت نموده و بدان پرداختم. اما هدف اصلی نگارنده رد نظر جناب دکتر بهرامی بود که «حدیث رفع» را محور اصلی بیت اعلام داشته بودند و در بخش دوم این نوشتار بدان خواهم پرداخت.

۲- جناب چترایی از تناقض گویی این جانب سخن گفته اند که هرچه جست و جو کردم هیچ تناقض در نوشته نیافتم. شایسته بود. جناب ایشان به جای کلی گویی و به کاربردن الفاظ آمرانه و طنزآلود که ناشی از جوسازی و عدم دقت در موازین تحقیقی و منتقدانه است، با دلایل محکم به نکات مطرح شده می پرداختند که حرمت مقام نقد و علم و معلمی حفظ شود.

۳- فرموده اند چرا حضرت پروفیسور امین، چنین نوشته هایی را به عنوان فصل الخطاب به چاپ می رسانند، اولاً صلاح مملکت خویش خسروان دانند، ثانیاً این کار نشان از شأن علمی و تحقیقی حضرت شان دارد و به هر حال حرمت مقام نقد و علم و تحقیق و شخصیت والای حضرت استاد امین اقتضا می کند که چنین مطالبی عنوان نشود.

۴- این که چرا حافظ را فیلسوفی راه گشا دانسته ام بر من خرده گرفته اند. این سخن من نیست و قولی است که جملگی بر آن اند. حافظ پس از خیام با صراحت تمام به هنجارشکنی و بت سوزی در افکار پوسیده و گردگرفته ی روزگار پرداخته است و شاید بتوانیم حافظ را براساس نظر محققان بزرگی چون مرحوم دکتر غنی یا مرحوم علی دشتی یا دکتر منوچهر مرتضوی، پیرو افکار خیام بدانیم و عمده ی محبوبیت و مشهوریت او را مدیون پیگیری شیوه ی زندانه ی خیام در نظر آوریم، چنان که حتا پیشینه ی شیوه ی زندگی

بدین ترتیب کار عارف و فیلسوفی چون حافظ یا مولانا یا سهراب، راهگشایی است. اساساً رسالت هنرمند و شاعر و فیلسوف و عارف چیزی جز راهگشایی و رخنه در افکار رایج و تکراری نیست و برای ایجاد تحول و دگرگونی فکری یا اجتماعی، نخست باید بناهای موربانه خورده و پوسیده ی فکری در هم بریزند، نه آن که همواره در پی رنگ و روغن کاری و رونق بخشی به این ویرانه ها باشیم.

قلعه ویران کرد و از کافر ستد

بعد از آن بر ساختش صد برج و سد

هر بنا خواهند کابادان کنند

نی که اول کهنه را ویران کنند

مثنوی مولانا^۵

بنابراین رسالت فیلسوفان و عارفانی چون حافظ پاسخ گویی نمی باشد و هیچ گاه خط ممیز و مشخص را تعیین نکرده اند. بلکه با ایجاد تزلزل و آشوبی آرمانی بر آن اند تا روح و روان فرسوده و عادت زده ی مردم و جامعه را خانه تکانی کرده و آنان را از حصارهای تودرتوی بافته های ذهنی و عقیدتی و روانی نجات بخشند. این که حافظ همواره در پی آرمان شهر و ناکجاآباد رندی خویش است، بدین لحاظ می باشد:

آدمی در عالم خاکی نمی آید به دست

عالمی دیگر بپاید ساخت وز نو آدمی

یا:

چرخ بر هم زرم از غیر مرادم گردد

من نه آنم که زبونی کشم از چرخ فلک

یا:

بیا تا گل برفشانیم و می در ساغر اندازیم

فلک را سقف بشکافیم و طرحی نو دراندازیم

یا:

فردا اگر نه روضه ی رضوان به ما دهند

غلمان ز روضه حور ز جنت به درکشیم^۶

از این دست ابیات در دیوان خواجه فراوان است. مرحوم دکتر

شریعتی هم در باب راهگشایی می گوید:

«نمی خواهیم بدانم، پس از مرگم چه خواهد شد، نمی خواهم بدانم کوزه گر از خاک اندامم چه خواهد ساخت، ولی بسیار مشتاقم که از خاک گلویم سوتکی سازد، گلویم سوتکی باشد، به دست کودکی گستاخ و بازیگوش که او هر دم، دم گرم خودش را در گلویم سخت بفشارد و با آن خواب خفتگان خفته را آشفته تر سازد»^۷.

مرحوم شاملو می گوید:

گر بدین سان زیست باید پست. من چه نامردم اگر فانوس عمرم را نپاویزم بر بلند کاج خشک کوچه یی بن بست. ور بدین سان مرد باید پاکه من چه ناپاکم اگر ننشانم از ایمان خود چون کوه، یادگاری بر طراز بی بقای خاک»^۸.

نما پوشیچ هم همین دغدغه را داشت و همواره یا آب در خوابگاه مورچگان می ریخت یا غم خفته ی چند خواب در چشم ترش می شکست.^۹

بدین لحاظ کار هنرمند و شاعر یا فیلسوف عارف چیزی جز راه گشایی نیست با هدف رسیدن به آرمان شهری خیالی.

۵- بحث دیگر «مطلق سازی و بت پردازی» بود که جناب

چترایی، آن مطلب را نیز با جوسازی، مصادره ی به مطلوب کرده بودند. نظر نگارنده این است که بگذاریم احساس خوانندگان آثار برجسته هوایی بخورد و شاعر و مخاطبانش براساس موازین علمی و هنری خودبه خود رابطه برقرار کنند و نخواهیم آن چه را بدان باور داریم، چه درست و چه غلط، بر شعر بزرگانی چون حافظ تحمیل کنیم. باری منظور نگارنده از مطلق سازی آن است که آن چه را می پسندیم و در آیینی ی شعر حافظ می بینیم، بسیار به جا و معتتم است، اما حق نداریم بعد از دیدن جمال و کمال خویش، آیین را بشکنیم، چرا که ممکن است همین آینه، چهره ی زشت ما و دیگران را منعکس کند. به هر حال، آینه بی طرف است، باید فکری به حال و جمال خویش کنیم.

آینسه چون نقش تو بنمود راست

خود شکن، آیینسه شکستن خطاست

و از همین جاست که آثار بسیاری از شاعران و نام آوران بزرگ را پس از مرگ شان با تحلیل ها و تفسیرهای عجیب و دور از ذهن به نفع سیاست حاکم یا افکاری خاص مصادره می کنند و به عنوان نقد و شرح به خورد مردم می دهند. ارزش هنر و هنرمند به شفافیت و بی طرفی اوست و راز ماندگاری هنرمندان بزرگ هم در همین است. و این دقیقه و ظریفه تا به حدی ست که حتا خود شاعران و نویسندگان هم از شرح گفته ها و اشعار ناب، خویش عاجزند. زیرا یک تابلو نقاشی یا یک قطعه شعر ناب در لحظاتی خاص پدید می آیند که شاید هیچ گاه، دیگر چنان زمان و مکانی پیش نیاید. به تعبیر مرحوم اخوان ثالث «شعر حاصل لحظاتی ست که شاعر در معرض شعور نبوت قرار می گیرد»^{۱۰} و چه بسا این شعور نبوت در اختیار خود شاعر هم نباشد. ارزش و اعتبار چنین آثاری به خاطر منحصربه فرد بودن شان می باشد که چون اشیای عتیقه، فقط یک بار ساخته می شوند و نظیر ندارند. اصولاً، لازم نیست همه ی مردم مانند هم فکر کنند و مفهوم واقعی وحدت نیز همین است، یعنی «همه با هم بودن» نه «همه با ما بودن»!

۶- مطلب دیگر، بحث حدیث و فقه و علوم متداول دیگر مثل تاریخ و نجوم و پزشکی ست که به زعم نگارنده این علوم فقط در حد ابزار و وسیله یی جهت ساختن تابلوهای هنری یا شعر به کار می روند هرچند در جایگاه خویش بسیار والا و معتتم هستند منظور نگارنده از ظرایف و دقایق هنری آن است که رسالت هنر و روح شعر چنان با این ابزارها جوش خورده است که اگر طنز و تهکم و ایهام و ابهام یا اسلوب الحکیم و ده ها آرایه ی بلاغی و هنری را از حافظ بگیریم، دیگر شیر بی یال و دم و اشکمی بیش نخواهیم داشت. در مقام مثال می توان عمارت «تاج محل» را در نظر آورد که اگر مصالح و ابزارهای آن بنا را از هم جدا کرده و کنار هم بگذاریم، شاید چیزی افزون بر بناهای معمولی نداشته باشد، اما راز ارزشمندی آن بنای هنری، همان ظرایف و لطایف معماری ست که بدان روح می دهد. با کم توجهی به این ظرایف و لطایف به همان بیراهه خواهیم رفت که روزگاری صاحب کتاب سیر اختران در شعر حافظ^{۱۱} رفته بود. بدین گمان که حافظ منجم است یا کوزه گر یا تلسکوپ ساز! و در آن جا در شرح یک بیت

دچار خطایی شده بود که بسیار مضحک و خنده دار بود.

وی در تفسیر این بیت حافظ:

گوهر جام جم از کان جهانی دگر است

تو تمان از گل کوزه گران می داری

فرموده‌اند که حافظ سال‌ها پیش و در قرن هشتم متوجه این

نکته بوده است که گل کوزه گری با گل تلسکوپ سازی فرق

داشته است و با این کشف و شهود به زعم خویش

گره بی ناگسودنی از شعر حافظ گشوده است! در

حالی که فرض کنیم این مطلب درست هم

باشد، اما مگر حافظ کوزه‌گر است یا

تلسکوپ ساز که به این مسایل بی

ارزش بپردازد. منظور این است که اگر

به بیراهه برویم تا این جاها هم

خواهیم رفت. برای نگارنده جای

شگفتی و تأسف است که بعد از

تلاش‌های پیگیر حافظ‌شناسان

بزرگ، گذشته و حال در تبیین روح

شعر حافظ و به دست دادن کلید فهم

معانی عمیق و بلند و رندانه‌ی آن

خواجه‌ی بی‌همتای آفاق و اعصار،

هنوز ما اندر خم یک کوچه به

دنبال مسایل جزئی و نامربوط

باشیم و بخوایم مثلاً

ثابت کنیم که فلان

بیت حافظ این حدیث

یا مطلب علمی را

مطرح ساخته است

یا نه؟ کافی ست به

تحقیقات بی‌نظیر و

ارزشمند بزرگانی

چون دکتر منوچهر

مرتضوی مراجعه

کنیم و با به دست

آوردن کلید فهم

ابیات حافظ به این بحث‌ها

خاتمه دهیم. در آن اثر بزرگ و ارزشمند به جز راه‌گشایی در باب

رندی و ملامت‌گری و قلندری مایی‌خواجه، نکته‌هایی باریک‌تر از

مو آمده است. از جمله آن‌که واژگان کلیدی حافظ سه دسته هستند:

۱- واژگانی که مثبت و ایده‌آل حافظ می‌باشند، مثل شراب،

رندی، پیر مغان، عارف، مغبجه، گناه و...

۲- واژگان منفور و منفی در عالم رندی مانند مسجد، زهد،

زاهد، صوفی، تسبیح، تقوی، صومعه، بهشت و...

۳- واژگان معمولی و متعارف که کلیدی نیستند مثلاً واژه‌ی پیر

در معنای مرد یا زن مسن.

اگر با آن دیدگاه به کل دیوان بنگریم، هرگز دچار مشکل

نخواهیم شد. اما اگر برعکس بخواهیم یا با بافته‌های ذهنی خویش
یا عادات مرسوم و متعارف به سراغ شعر حافظ برویم، همان ماجرای
کشتی بر خشکی رانند است و راه به ترکستان بردن!

به نظر اغلب حافظ‌شناسان بزرگ مانند جناب دکتر دادبه^{۱۲} یا

جناب استاد خرمنشاهی^{۱۳} اگر بدون در نظر گرفتن وارونه‌گویی و

طنائری و شیطنت‌رندانه‌ی خواجه به سراغ اشعار او برویم، به بیراهه

رفته‌ایم. بنابراین آن چه گذشت ما بر آنیم که حافظ

حدیث و علوم متداول روزگار خود را در

تمامی ابیات و اشعارش به کار برده

است اما با شیطنتی رندانه و آرمانی

و طنزآمیز و این ماجرای ست که

باید پذیرفت یا آن که حافظ را از

ذهن و روان و اندیشه‌ی خویش

سه طلاقه کرد، وگرنه حافظ

همین است که هست و نمی‌توان

آینه‌ی شعر و اندیشه‌ی او را به

جرم کج‌نمایی شکست. وی هرگز

مانند یک عالم سربه‌راه یا فقیه یا

محدث رسمی و خبره، این مطالب را

جهت تنویر افکار مطرح نمی‌کند و

تقریباً در همه جا بنای فکر و اندیشه‌ی

رندانه‌ی او بر تخریب عادت‌ها و

بناهای پوسیده و گردگرفته است تا

سرانجام بتواند آرمان شهر

روایی رندانه‌ی خویش را

با بنایی محکم بر فراز

آن ویرانه‌ها بر پای

دارد. می‌توان

بدون استننا ثابت

کرد که هر جا

حافظ سخن از

حدیث یا کلام متعارف

از شریعت به صورت

اصطلاح خاص آورده است،

آن شیطنت رندانه و شوخ طبعی هم

حضور دارد، وگرنه شعرش بی‌معنا و بی‌ارزش خواهد بود.

۷- نکته‌ی دیگر در مقاله‌ی یادشده، بحث «رفع حدیث» بود که

جناب چترایی آن را چماقی کوبنده ساخته بودند تا ذهن و ضمیر

خوانندگان محترم را با آن بیابشوند، به عرض می‌رساند: حافظ بزرگ

هرگز لااقل در شعر و غزل خویش تاریخ‌نویس، فقیه، معلم اخلاق

یا مدرس و منجم و طبیب و محدث نیست، بلکه همه‌ی این علوم را

با کمال‌آشنایی و تبحر در خدمت هنر شاعری خویش به کار می

گیرد. بنده هم هرگز نگفته‌ام و باور ندارم که حافظ با قرآن و حدیث

مانوس نبوده است و این موضوع آن چنان آشکار است که نیازی به

توصیف من و حضرت عالی ندارد. اما نکته در این جاست که اگر قرار

بود حافظ، قرآن یا حدیث یا علوم دیگر را به نظم بکشد یا شرح و تفسیر کند، چیزی مانند ابن مالک صاحب «الفیه» و یا حاجی ملاهادی سبزواری صاحب «شرح منظومه» بود^{۱۴} و ما هم این همه بحث و جدال نداشتیم. بنابراین ترکیب رندانه و طنزی «رفع حدیث» که به پیروی از حافظ ساخته شده است، بیش تر در راستای بیان مطالب بالاست. آری، جناب چترایی، حافظ در هنر شاعرانه ی خویش تمام موازین اخلاقی رایج و مورد وثوق همگان و حتا مبانی شرعی و دینی را رندانه و ملامتیانه به تحدی طلبیده است و این شیوه ی ویرانگرانه را با هدف آرمانی ساختن جهانی بهتر و او در عالم خیال پی می گیرد و خیام وار می گوید:

این چه استغناست یارب وین چه قادر حکمت است

ایس همه زخم نهن هست و مجال آه نیست^{۱۵}
و این کفرگویی های رندانه و قلندرانه، پیش از او سابقه دارد، چنان که در نوشته های عین القضاة همدانی و اشعار منسوب به ناصر خسرو بلخی و رباعیات خیام از این ها تندتر و تیزتر هم آمده است:

خدایا راست گویم فتنه از توست

ولسی از ترس نتوانم خجیدن

اگر ریگی به کفش خود نداری

چرا بایست شیطان آفریدن

لب و دندان ترکان خستارا

بدین خوبی نبایست آفریدن

که از دست لب و دندان ایشان

به دندان دست و لب باید گزیدن^{۱۶}

یا آن جا که خیام می گوید:

ابریق می مرا شکستی ربی

بر من در عیش تو بیستی ربی

من می خورم و تو می کنی بدمستی

خاکم به دهن مگر که مستی ربی

آری نه تنها حمنون قصار که بسیاری از شاعران بزرگ ما هم

ظاهراً کفرگویی ظاهری و کفرگویی را در مرام رندانه و ملامتی مجاز دانسته اند، اما با هدف اصلاح بنابراین ترکیب طنزی این جانب یعنی «رفع حدیث» هرگز پاک کردن صورت مسأله نیست، بلکه ایجاد انگیزه یی است بر این که کار هنرمند و عارفی رند و فیلسوفی راه گشا چون حافظ بیان حدیث نیست و هر جا در دیوان، واژه ی حدیث آمده است، منفی می باشد.

خواجیه ی رندان با کفرگویی های هنری و طنزآزانه ی خویش روح ها و ذهن های موربانه خورده ی و دودزده ی روزگاران را جلا و صفایی تازه می بخشد تا بلکه به خود آیند و رگ غیرت شان بچنبد و راه خویش بیابند. نمونه های فراوانی از این دست در دیوان داریم: فقیه مدرسه دی مست بود و فتوا داد

که می حرام ولی به ز مال اوقاف است

یا:

فردا اگر نه روضه ی رضوان به ما دهند

غلمان ز روضه حور ز جنت به در کشیم

یا:

زاهد اگر به حور و قصور است امیدوار

ما را شراب خانه قصور است و یار حور

یا:

زاهد از کوچی رندان به سلامت بگذر

تا خرابت نکند صحبت بدنامی چند

یا:

حدیث از مطرب و می گوی راز دهر کم تر جوی

که کس نگشود و نگشاید به حکمت این معمارا

یا:

آن تلخ وش که صوفی ام الخبائش خواند

اشهی لنا و احلی من قبله العذرا^{۱۷}

و از این دست ابیات در دیوان خواجیه فراوان است و هرگز منظور حافظ گستاخی و بی پروایی به اهل شریعت یا دین یا قرآن نیست و لازم نمی باشد ما با تندوی و غضب بر آن شویم دامن خواجیه را از این کفرگویی ها تطهیر کنیم که دغدغه ی اصلی خواجیه تطهیر ذهن ها و روان هاست. شیوه ی خواجیه، هنری و طنزآمیز و رندانه است تا بتواند به اهداف عالی انسانی یا هنری یا فکری خویش برسد. هدف هنرمند ساختن و یا اصلاح اجتماعی نیست و اصولاً چنین رسالتی هم ندارد، بلکه رسالت وی تحریک و تحرک در سامانه ی عادت های ذهنی و معیشتی و اجتماعی و دینی است تا همه را به فکر بیاندازد تا جمع و جماعت از خمودگی و غفلت بیرون بیایند.

نقش هنرمند یا شاعر، مثل کاتالیزور در واکنش های شیمیایی است. چنان که مستقیماً خود کاتالیزور در واکنش شرکت ندارد، اما باعث سرعت بخشی و یا انجام واکنش می گردد^{۱۸} و سرانجام بی طرفانه به مسائل می نگرد. بنابراین کار هنرمند، آب رسانی فکری و ذهنی نیست، بلکه هدفش ایجاد تشنگی است تا جوینده با رسیدن به سرچشمه ی گوارای افکار و اندیشه های ناب و پاک برای همیشه سیراب گردد و هیچ گاه دیگر احساس تشنگی نکند.^{۱۹}

پیش تر اشارت رفت و دوباره تأکید می گردد ما حق نداریم با ایجاد «کارخانه ی مطلق سازی» اختیار مخاطب را از او سلب کنیم. چنان که رباعیات خیام، بسیاری از اشعار حافظ و مولانا همین هدف را پی گرفته اند. نترسیم و نگران نباشیم. چنان که خواجیه خود گوید:

بیا که رونق این کارخانه کم نشود

به زهد هم جو تویی یا به فسق هم جو منی
و بگذاریم که احساس هوایی بخورد و بلوغ زیر هر شاخه که می خواهد بیپوته کند.^{۲۰}

۸- مطلب دیگر که جناب چترایی اشاره کرده اند این که خواسته اند القا کنند که نگارنده العیاذ بالله به مسلمانی حافظ یا توجه او به قرآن و حدیث باور ندارد، در حالی که همان بیت مطرح شده ی حافظ هم در این باب با طنز و کنایه یی همراه است:

عشقت رسد به فریاد ار خود به سان حافظ

قرآن ز بر بخوانی با چارده روایت

حافظ

برای استاد دکتر بهروز ثروتیان و حافظش

✦ جلیل وفا کرمانشاهی

فراز آوردی از ناب سخن فریاد حافظ را
که گوش مدعی در خود پذیرد داد حافظ را
ریاکاران تزویر آشنا، بیگانه‌اند از خود
تو می‌دانی که دیدی در سخن فریاد حافظ را

«شب تاریک و بیم موج و گردابی چنین هایل»
بر آوردی ز توفان ستم لب زاد حافظ را

دریدی پرده‌ی ننگ دورنگان و ریاکاران
نمودی جایگاه خنجر صیاد حافظ را

صفا بخشیدی ای مرد هنر در عصر شب این‌جا
نسیم چشمه‌ی شب‌گیر رکن‌آباد حافظ را

چه سرمستانه گفתי راز هستی‌ها مستی‌ها
که رهن باده دادی خرقه‌ی بر باد حافظ را

گشودی در ز باغ شعر آن رند خراباتی؛
مگر دیدی خرابات خراب‌آباد حافظ را

قفس گیر دروغ و فتنه‌ی شیخ ریا هرگز!
نمی‌خواهی شکوه شکوه‌ی آزاد حافظ را

به پاس عشق مستی‌بخش بهروز هنرگستر
به دفترها گشاندی بار دیگر یاد حافظ را

«وفا» دردی کش میخانه شو هستی ز مستی جو
سبو ساغر ببین پیرمغان استاد حافظ را

در این‌جا هم حافظ با فن تجرید یا خطاب النفس با رندی می‌خواهد بگوید که حتا قرآن خوانان ۱۴ روایتی هم در مقابل عشق جایگاهی ندارند و تنها منجی حقیقی انسان عشق است و بس. نگارنده، توجه حافظ به قرآن و حدیث و فقه و علوم متداول دیگر را مقوله‌ی بی‌جدا از ظرایف هنری حافظ ندانسته‌ام، اما چنان که پیش‌تر هم اشارت رفته کار شاعر و هنرمندی چون حافظ، اثبات حدیث یا نقل آن یا توجه خاص به علوم دیگر نیست، بلکه آن‌ها را به تناسب به عنوان وسیله و ابزاری در راستای اهداف شاعرانه و هنرمندانه و رندانه‌ی خویش به کار می‌گیرد و اگر آن ظرایف و شوخ طبعی‌ها و رندی‌ها را همراه قرآن و حدیث به کار نمی‌برد، هرگز حافظ نمی‌شد. نیز تأکید می‌کنم، انتقاد از دیدگاه‌های دیگران وظیفه‌ی یک معلم یا محقق است و نه تنها کشتی‌بر خشکی راندن نیست که غواصی در دریای ژرف و بی‌پایان معرفت است. ■

پی‌نوشت‌ها

- ۱- رباعیات خیام، به تصحیح فیتز جرالد، با مقدمه‌ی مرحوم محمدعلی فروغی.
- ۲- همان.
- ۳- مثنوی معنوی به تصحیح نیکلسون.
- ۴- سهراب سپهری، هشت کتاب، چاپ خانه‌ی طهوری.
- ۵- مثنوی معنوی پیشین.
- ۶- دیوان حافظ، به تصحیح مرحوم دکتر خانلری.
- ۷- از اشعار دکتر شریعتی، نقل ذهنی.
- ۸- از اشعار معروف احمد شاملو، نقل ذهنی.
- ۹- اشاره به شعر معروف نیما یوشیج با شروع: می‌تراود مهتاب، می‌درخشید شبتاب.
- ۱۰- اخوان ثالث در مصاحبه‌ی با نام «درخت معرفت» که به صورت کاست منتشر شده است.
- ۱۲- دکتر دادبه در مقاله‌ی بی‌با عنوان «خرقه سوزی آئینی رندانه و آرمانی» ضمن تحلیل بیت مشهور حافظ «ماجرای کم‌کن و باز که مرا مردم چشم / خرقه از سر به در آورد و به شکرانه بسوخت» اشارت کرده‌اند که اگر بیون در نظر گرفتن طنز و رندی ویژه‌ی حافظ به سراغ بسیاری از ابیات او برویم، چیزی عایدمان نخواهد شد. مجله‌ی شعر، شماره‌های ۱۵ و ۱۶.
- ۱۳- جناب استاد خرمشاهی هم در جاهای مختلف از جمله حافظ‌نامه و ذهن و زبان حافظ به این نکته اشارت فرموده‌اند، نیز در دو مقاله‌ی بی‌دری در ماهنامه‌ی حافظ (شماره‌های ۱۶ و ۱۷) مفصلاً به طنز خواجه توجه خاص نموده‌اند.
- ۱۴- روش علمی قدیم تألیف کتاب‌ها در دانش‌های گوناگون به این صورت بود که آن‌را با شعر بیان می‌کردند تا آموزش و تدریس آن آسان باشد و چنین آثاری را نمی‌توان در زمره‌ی شعر به حساب آورد.
- ۱۵- دیوان حافظ، پیشین.
- ۱۶- این ابیات هم در نامه‌های عین‌القضات و هم در دیوان ناصر خسرو چاپ نصرالله تقوی آمده است.
- ۱۷- دیوان حافظ، پیشین.
- ۱۸- گفته‌ی T. S. Eliot شاعر و محقق بزرگ اروپایی است. به نقل از کتاب نظریه‌های نقد ادبی معاصر، مهیار علوی مقدم.
- ۱۹- در مراسم عرفان هم هیچ‌گاه سخن از وصال نیست و اصولاً وصال را قربان‌گاه عشق دانسته‌اند. تمام لذت سالک در مسیر راه است با آرزوی رسیدن به حقیقت یا معشوق، چنان‌که سعدی بزرگ فرماید:
شوق است در جدایی و جور است در نظر
هم جور به که طاقت شوق نیاوریم
- ۲۰- شعری از سهراب سپهری، هشت کتاب، پیشین.